
ERMENİ-KIPÇAK KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ VE BUNUNLA BİRLİKTE OLUŞAN ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ

ARMENIAN-KIPCHAK CULTURAL INTERACTION AND THE CONSEQUENTIAL KIPCHAK TURKISH WITH ARMENIAN LETTERS

АРМЯНО-КИПЧАКСКОЕ КУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И ПОСЛЕДУЮЩЕЕ КИПЧАКСКОЕ ТУРЕЦКОЕ С АРМЯНСКИМИ БУКВАМИ

İsmail Emre ÖZKAN*

ÖZ

Tarihte Türkler ve Ermeniler birçok defa birlikte yaşamışlardır, bazen dostça bazen de hasım olarak aynı coğrafyalar da bulunmuşlardır. Bunun bir örneğini de Deşt-i Kıpçak bölgesine yerleşen Kıpçakların Ermeniler ile ticari – kültürel ilişkilerinden sonra sonucunda Gregoryen mezhebini kabul etmişler ve bunun sonucunda Ermeni Harfleriyle Kıpçak Türkçesi metinlerin ortaya çıkmıştır ve Ermeni Harfli Kıpçakça metinlerin ortaya çıkma sebepleri, bu konu hakkında doğru ve yanlış bilinenleri ortaya çıkarmak, Kıpçakları Ermeni alfabesi kullanmaya yönlendiren sebepleri, aralarındaki kültürel bağ ve alışverişi ortaya koymak, bildiğimiz üzere tarihte birçok dil ve sosyo-kültürel konularda etkileşim görülmüştür, Ancak makalemde değinmem gerektiğini düşündüğüm en önemli konulardan biri de Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerin yanlış adlandırılması örneğin; Ermeni Kıpçakçası veya Kıpçak Ermenicesi gibi sebebi bilinmese de isteyerek veya istemeyerek ülkemizde de yapılan bazı araştırmalarda da yanlış terimler ve adlandırılmalar kullanılmaktadır, yanlış anlamlar içeren adlandırmaları açıklığa kavuşturmak akademik olarak oldukça önemlidir. İleride bu çalışmaları yapacak araştırmacılara bu terim ve yanlış anlamlandırma tehlikesinden arındırmak ve yeni yapılacak çalışmalarda yanlış terimler ve adlandırmalardan kaçınmak hem araştırmacılar hem de Türk dili ve kültürü için önem arz etmektedir. Türk dünyasının önemli ve değerli farklı edebi eserlerinden olan bu yazmaların incelenmesi gerektiğine hem fikir olduğumuz değerli hocalarımızın makaleleri ve yayımlarından yararlanarak çalışmamın farklı görüşler ve bakış açılarıyla zenginleştirileceğim.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak, Ermeni, Deşt-i Kıpçak, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi, Gregoryen Kıpçaklar,

ABSTRACT

* ORCID: [0000-0003-0200-5705](https://orcid.org/0000-0003-0200-5705), Y. Lis. Öğr. Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kültürel Çalışmalar Bölümü, bloodystrong@gmail.com

Turks and Armenians have lived together for a long period of history in the same geographies, sometimes as friends and sometimes as enemies. The commercial and cultural relations of the Kipchaks, who settled in the Desht-i Kipchak region, with the Armenians is an example of this. Kipchaks accepted the Gregorian sect and this caused the appearance of the Kipchak Turkish texts with Armenian letters. As we know, there are numerous scientific researches to reveal true and false facts about this subject, as well as the causes prompting the Kipchaks to use the Armenian alphabet. In some scientific work have willingly or unwillingly been used Armenian Kipchaks or Kipchak Armenians terms, and the main topic of my article is define the correct term of this word citing archive materials. It will be helpful for researchers to refrain from the incorrect use of this term in their studies. I will enrich my work by using the manuscripts, which are valuable part of the literature of the Turkish speaking nations, different articles and publications, as we as articles written by my respected lecturers.

Key Words: Kipchak, Armenian, Dasht-i Kipchak, Kipchak Turkish with Armenian Letters, Gregorian Kipchaks

АННОТАЦИЯ

Турки и армяне долгое время жили вместе в одних и тех же регионах, иногда как друзья, а иногда как враги. Примером тому - торговые и культурные отношения кипчаков, поселившихся в районе Дешти Кипчак, с армянами. Кипчаки приняли григорианскую секту, что привело к появлению кипчакских тюркских текстов с армянскими буквами. Как известно, существуют многочисленные научные исследования, чтобы выявить истинные и ложные факты по этому поводу, а также причины, побуждающие кипчаков использовать армянский алфавит. В некоторых научных работах вольно или невольно использовались термины армянские кипчаки или кипчакские армяне, и основная тема моей статьи - определение правильного термина этого слова со ссылкой на архивные материалы. Исследователям будет полезно воздержаться от неправильного использования этого термина в своих исследованиях. Я обогащу свою работу, используя рукописи, которые являются ценной частью литературы торкоязычных народов, различные статьи и публикации, а также статьи, написанные моими уважаемыми преподавателями.

Ключевые Слова: Кипчак, Армянский, Дашт-и Кипчак, Кипчакский турецкий с армянскими буквами, Григорианские кипчаки

1. Giriş

Makalemizin ana konusunu olan “Ermeni Kıpçakları” veya “Ermeni-Kıpçak” isimlendirme ve terim hataları Ermeni-Kıpçak kolonisi ve onların bıraktıkları Ermeni alfabesi ile yazılmış olan onlarca dil yadigârları hakkında; Ermeni alfabesiyle kaleme alınmış Kıpçak Türkçesi metinler, başlıca Ermeni-Kıpçak Kanunlar Mecmuası (Töre Bitiği) ve Mahkeme Usulü Kanunu’nun tutanakları oluşturmaktadır. Fakat bununla beraber meclisteki evrakları, mali senetler, sözlükler, edebî eserler, vakayinameler (kronikler), dinî, edebî eserler ve memorandumlar olmak üzere değişik türlerde eserlere rastlanmaktadır. 16-17.asırlarda önce Lvov, Kamenets-Podolsk, Lutsk olmakla beraber Romanya, Moldavya, Ukrayna, Lehistan, Kırım’daki vs. “Ermeni” diye isimlendirilen halk tarafından hazırlanmış bu zengin yazılı yadigârlar 1521-1669 yılları arasında Ermeni harfleri ile yazılmış ama Kıpçak dilinde düzenlenmiş. Günümüze ulaşabilmiş 112 yazılmış yapıt hemen hemen 25-30 bin sayfa kadar olmaktadır. Bu “Ermeni”

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

kolonilerinin halkı / göçmenlerce farklı dillerde yazılmış (Lehçe, Ukraynaca, Ermenice, Latince, vs.) yazılı yapıtlar 1519'dan 1786'ya kadarki bir tarihsel devri içermektedir. Bahsi geçen yapıtlar Lehistan-Varşova Arşivi vs. gibi Avusturya, Hollanda, İtalya, Romanya, Rusya, Ukrayna, Ermenistan, Viyana Milli Kütüphanesi, Matenadaran Eski Elyazmalar Enstitüsü, vs. dâhil dünyanın pek çok ülke ve kütüphanelerinde bulunmakta ve korunmaktadır. Bu durumda akla gelen sorulardan biri niçin Kıpçak Türklerine “Ermeni Kıpçakları” dendiğidir.

Rusya ve Ukrayna'daki araştırmacılar ve beraberinde Ermeni araştırmacıları, diğer Avrupalı bilim insanları çalışmalarında “Ermeni Kıpçakları”, “Kıpçak dilli Ermeniler”, “Türk dilli Ermeniler” veya sadece “Ermeniler” terimini kullanarak zamanında Gregoryen Kıpçaklar ile beraber Doğu Avrupa'ya gelmiş ve Doğu Avrupa'da Gregoryen Kıpçaklarla beraber Lvov, Kamenets-Podolsk gibi kolonileri meydana getirmiş olan Ermeni kökenli Gregoryen ahalisinin bahsi geçen bölgeler ve şehirlerdeki kültürel baskınlığını, Ermeni etnik unsurunu öne çıkararak Ermenilerin kültürlerini ve ehemmiyetini büyütme çabaları fark edilmektedir.

Ermeni halkının burada medenî faktör rolünü oynadıklarını göstermektedir. Ancak yukarıda bahsi geçen Gregoryen Kıpçakların ortaya koydukları zengin edebiyat Ermenilerden yalnızca Ermeni alfabesini korumuş, dil olarak da Eski Kıpçakça'yı kullanmıştır. Bu mevzu üstünde çalışan bilhassa Ermeni kökenli araştırmacı ve bilim insanlarının eserlerinde, mevzubahis “Ermeniler”in kültüründeki Türk etnik faktörünü tamamen hiçe sayarak hadiseye subjektif yaklaştıkları ve tek taraflı değerlendirmeler yaptıkları bilinmektedir. Bahsedilen çalışmalarda, 16.-17. asırda anılan toplum tarafınca ortaya konulan kültürel değerler, Ermeni alfabesiyle fakat Türkçe yazılan eserler olmasına karşın tamamı ile Ermenilere ait bir tarihsel hadise gibi yansıtılarak, Ermeni tarihi ve kültürünün bir uzantısı, Ermeni kültürü ve literatürünün ürünü olarak anlatılmaktadır.

Söz konusu iki etnik kimliğin birlikteliğinden çıkan kültür alışverişinde Kıpçak diğer adıyla Kuman'ların varlığının ve etkisinin hiçe sayılması ve asimile olduklarının iddia edilmesi buna dair Türkiye'de gerekli ve yeterli düzeyde olmadığını kültürlerini ve dillerini yaşattıklarını ve Gregoryen mezhebinde dâhil olmalarına rağmen İncillere, Kanunlara direk etkide bulunmuş ve kültürleri yanı sıra zanaatlarını da Ermenilerle paylaşmıştır bunun akademik düzeyde araştırılıp paylaşılmasının Türk dünyası için önemli olduğunu Nursultan Nazarbayev'in Ermenistan Matenadaran ziyaretinde yaptığı yatırım ve araştırma anlaşmaları ile iki etnik kökenin dil konusunda çok büyük bir etkileşimde olduğunun kanıtı niteliğindedir, ülkemizde de yabancı araştırmacıların yaptığı bilinçli propagandaların dilimize yanlış terimler geçirmesini önlemeyi ve doğrusunu akademik alanda yaygın hale getirmek için bu çalışmayı yapmaya karar verdim. Bu iki etnik ırkın birlikte yaşayıp, birlikte bir kültür oluştururken birbirlerinden etkilenecek kazandırdıkları gayet zengin edebi eserler dünyanın çeşitli yerlerinde mevcut ve yurt dışında üzerinde araştırmalar yapılmaktadır.

2. Kıpçaklar Hakkında

Öncelikle Kıpçak boyu hakkında bilgi vermek gerekirse, Kıpçaklar, tarihte Kuman-Kıpçak ortak adı ile anılan toplum, Batılı kaynaklarda genellikle Cuman, Rusya'daki kaynaklardaysa Polovets etnonimiyle isimlendirilmiştir, iki önemli Türk Boyu olan Kumanlar ve Kıpçakların bir araya gelerek güç birliği yapmasıyla ortaya çıkmış, 1000 yıllık bir tarih süreci içerisinde Ötüken'den Avrupa'ya göç ederek Kültürleri ve Medeniyeti ile Türk Tarihinde önemli bir yer edinmiştir.

Kıpçak ismi, başta 1077 senesinde yazılan Divân u Lugâti't-Türk'te bulunur. Mahmud Kaşgari'nin, Divan'da Kıpçak ismini Oğuzlarla beraber çokça geçirmesi, Kıpçak topluluğunun, XI. asır Türk dünya için mühim bir etno-linguistik birlik olduğuna dikkat çekmektedir.(Kurat, 1992, s.69-75.). Kıpçaklar tarihte 3 kola ayrılmıştır, makalemin konusu olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerin ortaya çıktığı Deşt-i Kıpçak “Karadeniz’in kuzeyinden İrtiş Nehri yöresinden Doğu Avrupa'ya göç eden Kıpçaklar, bugünkü Rusya ve Ukrayna'nın bütün güneyini ele geçirdiler ve bu topraklarda göçebe bir devlet kurdular. Kıpçakların bölgede kurduğu bu devletin egemen olduğu topraklar Deşt-i Kıpçak olarak adlandırıldı ve 18.yüzyıla kadar kullanıldı.” Bu bölgede Ermenilerle gelişen Ticaret ve sosyo-kültürel ilişkiler ile birlikte Gregoryen mezhebine geçmişlerdir. Kıpçak Bozkırı (Deşt-i Kıpçak) bölgesinde yayılan ve yaklaşık 5 asır yaşayan Kıpçaklar ve Gregoryenler Ermeni alfabesi ile yazıya geçirilen Kıpçak Türkçesiyle, 16 ve 17 asır aralığında Kamenets, Kiev, Suçov, Şeret, Lutsk, Lviv, Vladimir bölgesinde günümüzde arkalarında 112 eser bırakmışlardır.

Kuman-Kıpçak boyu olarak adlandırdığımız bu Türk Boy birliği, Araplar tarafından Kumanlar, diğer Türk boyları tarafından "Kıpçaklar", Avrupa ve diğer dünya milletleri tarafından “Kunlar” olarak bilinmektedir. Farklı unvanlara sahip olmasının sebebi bellidir. Kökeni Hun olan ve Hun hâkimiyeti zamanlarında ortaya çıkan bu boylar kendilerini Hun olarak adlandırmaktaydı. Batıya doğru göç eden tüm Türk boylarının yaşadığı gibi Batı göç edip İç Asya'dan göçen boyların unvanlarında telaffuz değişiklikleri meydana gelir. Örneğin; İç Asya'da Oğuz adı verilen boyların batıya gidenleri Ogurlar olarak tanımlanmakta, bu yüzden aynı kökenden olup, ayrılmış boylar aynı unvanı telaffuz farklılıklarıyla kullanmayı sürdürmektedirler. Kökeni Hun olan bu boylarda batıya göç hareketine katılıp İç Asya'dan gidince kendilerine Kunlar demeye başlamışlardır. Arap milletleri ise bu boy birliğinin bir kısmı olan Kuman boyu ile sıkı ilişkiler sürdürdüğü için Kumanlar olarak bilmiştir. Diğer Türk boyları tarafından Kıpçaklar olarak adlandırılmasının nedeni ise kültürel yapıları yüzünden Kıpçak kültürünün yaşatıldığı bir topluluk haline bürünmesi nedeniyledir. Bundan dolayı Kıpçaklar, kültürleri, folklorları ve kendilerine özgü yaşantıları ile zengin bir bağımsız kültür anlayışına hâkimlerdi. Kıpçakların bu zengin kültürel yapısı zaman içerisinde Kumanları da etkilemiş, Kumanlar Kıpçak kültürünü sahiplenmesi ile Kıpçaklaşmaya başlamışlardır. (04.07.2013, <https://www.turktarihim.com/Kıpçaklar.html>). Fakat Kuman-Kıpçaklar bu derece geniş coğrafyaya yayılmalarına rağmen sağlam bir siyasal birlik kuramamış ve bu nedenle standart ve sürdürülebilir bir yazı dili geleneği oluşturamamışlardır.(Grønbech, 1942;Drimba, 2000.).

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

Türk Tarihi içerisindeki yerine dikkat edecek olursak, onlar için Kunlar dememiz çok doğru olmayacaktır. Çünkü Hun menşeli ve batıya göç eden birçok topluluk bulunmaktadır. Kıpçaklar, Ogurlar (Bulgarlar) Peçenekler, Uzlar, tamamıyla Hun menşelidir. Kun ünvanı bu toplulukların hepsi için genel bir unvan sayılmaktadır. Bu nedenle bizler tarihte Kuman-Kıpçak birliğini oluşturup Doğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz’de hâkimiyet kuran bu topluluğa hâkim kültürlerinden ötürü Kıpçaklar diyeceğiz.

3. Ermenice Ve Ermeni Alfabetesi

Alfabeleri olmamasından ötürü kendi dillerinde kaleme alınmış İncil ve dini ritüellerden yoksunlardı. Alfabe hazırlanmadan evvel Ermeniler Sasanî ve Yunan alfabelerini kullanmışlardır. Kilisenin bağımsızlığını ve mevcudiyeti adına engel teşkil eden alfabeden ve edebiyattan yoksunlukları kendilerine ait bir alfabe oluşturma zorunluluğu doğurmuştu. 392-405 seneleri içerisinde Danyel alfabetini düzenleyerek gerek dini gerek etnik açıdan Ermenilere uygun hale getiren Mesrop Maştoz vurgu ve işaretlemeleri Yunancadan devşirip sağdan sola yazılan ilk başta 36 harf içerirken daha sonra iki harf dâhil edilip günümüzdeki halini almıştır. Mesrop Maştoz aynı zamanda Gürcü alfabetini oluşturmuştur fakat alfabeler birbirine benzememektedir.(Faulmann, 2001, s.93.).

Bir düşünceye göre, Sasanîlerin egemenliğini bitiren son Arşaklı Kralı Artaşes devrinde (422-428) oluşturulan Aşuşa Ermeni alfabeti 11 harfini ve kelimeyi ayırmak için kullanılan bu noktalamayı (:), 217 yılında Türkistan’dan gelip Muş – Ahlat – Taron bölgesinde yaşayan Mamık ve Konak kardeşler isimli urugdan almıştır.(Kırzioğlu, 1992, s.117-118,136.).

Doğu ve Batı Ermenice şeklinde iki ayrı kola ayrılan dilin alfabeleri aynı olmasına karşın morfolojik ve ses açısından farklılıklar mevcuttur. Batı Ermenicesi dünyanın her yerinde kullanılırken sadece İran, Ermenistan ve Rusya’da Doğu Ermenicesi hem yazı hem de konuşmada kullanılır. Hint-Avrupa ailesinin İran koluna mensup edilmiş ve üç ayrı devir geçirmiştir bunlar; Eski (500-600), Orta (1200,1700), Yeni 1800 – günümüze kadardır. (Karaca, 2001, s3-12.). İcadını yaptıkları Ermeni harflerinden sonra Yunancadan(Grekçeden) ve Süryaniceden vazgeçerek dini eserleri Ermeniceye tercüme edip oluşturdukları kalıcı takvim sayesinde dini olaylarda tamamen kendi kültürleri içerisinde kutlamışlardır.(Kılıç, 2010, s.253-260.).

Tarihsel süreç içerisinde alfabe değişmeyen sayılı milletlerden olan Ermeniler öyle ki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde bile diğer halklar Kiril alfabetini kullanırken kendi alfabelerini kullanmışlardır. (Özkan, 2007, s.407.).

4. Ermeni - Kıpçak Kolonisi ve Kıpçakların Gregoryenliği Benimsemesi

Sandığımızın aksine Türk-Ermeni ilişkileri çok daha eski zamanlara dayanmakta M.S. 3.yüzyılın sonunda Ermeniler İran’a başkaldırdı ve Kıpçaklardan yardım istedi ve Kıpçaklarla birlikte I.Hozroy’un önderliğinde bağımsızlıklarını kazandı. Bu savaşın sonucunda Kıpçaklar da Derbent’i ve Hazar Denizi’nin batı kıyılarını hâkimiyetleri altına almışlardır. Göçebe yaşam tarzı benimseyen Kıpçaklar

böylelikle Ermenilerle ilk etkileşimi kurmuş ve küçük gruplar halinde Ermenilerle yaşamaya başlamışlardır. Ancak 297 yılında Roma İmparatoru Diocletianus, ilk olarak İran'ı sonra Ermenistan'ı yıkmıştır. Bu felaketlerin ardından Ermeniler, inançlarının kurucusu olan Aziz Grigoriy'in kehanetiyle bir mucize olması beklentisindeydiler ancak beklenen bu kehanetin gerçekleşmemesi üzerine Aziz Grigoriy'in torunu Grigoris'i Kıpçak hükümdarının yanına yollamıştır. Kıpçak hükümdarı ve Grigoris'in görüşmesinin sonucunda Kıpçaklar ve Ermeniler arasında bir inanç beraberliği kurulmuştur. Yine Kıpçakların yardımıyla Grigoris, 301 yılında Derbent'te ilk Hristiyan kilisesini inşa etmiştir. Böylece Ermeni-Kıpçak ittifakıyla Kafkasya'da kökleşen Hristiyanlık, Konstantin döneminde Roma'da yayılmaya başlayan Hristiyanlığı da büyük ölçüde etkilemiştir. (Adji, 2002, s.157-210.).

Kıpçaklar, Kafkasya'da Gregoryen Ermeni kimliğinin ortaya çıkmasında önemli paya sahip olduğu görülüyor ve belli zaman aralıklarıyla defalarca bu bölgeye gelerek derin izler bırakmışlardır.

Bu yakın ilişkiler neticesinde Ermenice MS IV. Asırdan itibaren Türkçe'den kelimeler almış. Aynı zamanda Ermenice'den Türkçe'ye kelimeler geçmiştir. (Karaağaç, 2001, s.967.).

11. yüzyıla gelindiğinde Kıpçaklar bir kez daha Kafkasya'ya yayılmışlar ve özellikle Peçenek ve Uzlardan boşalan Kuban, Don ve Özü nehirleri istikametine yerleşmişlerdir.(Kurat, 1992, s.72.).

Yine 11. yüzyılda Gürcüler ve Ermenilerle yakın ilişkiler kuran Kıpçaklar, bölgedeki siyasî ve sosyal dengeler üzerinde oldukça etkili olduğu görülmüştür. Hristiyanlığı kabul eden Kıpçakların bir bölümü Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne bir bölümü de Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne bağlanarak ayrı iki mezhebe bürünmüşlerdir.

Gregoryenliğin benimsenmesi sonrası birlikte yaşayan Ermenilerle Kıpçaklar dil ve kültür üzerinde birbirlerini etkilemişlerdir. Şöyle ki; Kıpçakların zamanla Hristiyanlaştıkları hatta Gregoryen mezhebini kabul ettikleri, yaptıkları evliliklerle de Ermenilere iyice karıştıkları görülmektedir. (Kutalmış, 2004, s.37-38.).

Fakat makalemin başında belirttiğim gibi büyük sorunlardan birisi de Kıpçak varlığının veya kültürünün hiçe sayılması veya yabana atılması sorunuydu. Yapılan araştırmalar doğrultusunda görüyoruz ki birçok farklı milletten Türkologlar (Rus, Ukraynalı, Ermeni) çalışmalarında “Ermeni Kıpçakları”, “Kıpçak dilli Ermeniler”, “Türk dilli Ermeniler” veya yalnızca “Ermeniler” diyerek Ermeni varlığını, kültür üstünlüğünü abartmaya çalıştığını görmekteyiz. Hâlbuki Gregoryen Kıpçakların sadece Ermeni harflerini muhafaza ederek Eski Kıpçakçayı yaşatarak ve ortaya çıkardıkları eserlerden günümüze ulaşan 112 yazılı eser 1519'dan 1786'ya kadarki bir tarihsel devri içine almaktadır.

Bu yazılı eserlerde Ermeni-Kıpçak Kanunlar Mecmuası (Töre Bitiği) ve Mahkeme Usulü Kanunu 'nun tutanakları yanı sıra belediye meclis evrakları, mali senetler, vakayinameler (kronikler), sözlükler, dinî, edebî yapıtlar ve muhtıralar olmak üzere farklı türlere de rastlanmaktadır. Bahsi geçen yazılı miraslar Lehistan-

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

Varşova Arşivi vs. gibi Avusturya, Hollanda, İtalya, Romanya, Rusya, Ukrayna, Ermenistan, Viyana Milli Kütüphanesi, Matenadaran Eski Elyazmaları Enstitüsü, vs. olmak üzere dünyanın pek çok ülke ve kütüphanelerinde korunmaktadır. Böyle zengin bir mirasın üzerine çalışmalarda bulunan bilhassa Ermeni kökenli araştırmacıları ve bilim insanlarının çalışmalarında objektiflikten uzaklaştığı görülmektedir, bahsi geçen “Ermeniler”in kökenindeki Türk etnik faktörünü tamamiyle hiçe sayarak olaya tek taraflı bakış açısından yaklaştıkları ve tek taraflı değerlendirme yaptıklarını gözlemlemek mümkün.

Bu kıymetli mirasın büyük bölümü üstten anladığımız üzere yalnızca Ermeniler’in sahiplendiği şöyle ki ön yargılı şekilde incelenip yorum yapılmış. Türk topluluklarının soyu ve diliyle müşterek tarihlerine ek, önemli derecede birlikte yaşanmış süreçten dolayı ilham alan mühim bir kültür oluşmuştur.

Avrasya göçmen devletlerin önemli bir kısmı Türk toplumlardır, devletlerin gelişimiyle birlikte Türklerin siyasal durumlarına etkisi adına mühim bir unsur olmuştur. Bundan dolayı Avrasya bölgesinin çoğu yerinde tüm Türkleri birbirleriyle bağlamakta olan kültür ve siyasal bağlar vardır. Bahsi geçen Gregoryen Kıpçak Türkleri ise bu önemli bağ unsuru dildir. Hristiyan Kıpçak Türkleri memleketlerinden, soydaşlarından ne kadar uzak olsalar da dillerini korumuşlardır. Avrupa’nın merkezinde ana dilleriyle kıymetli edebi yapıtlar oluşturmuşlardır.

Moldavya, Lviv ve daha birçok alanda bulunmuş Gregoryen Kıpçak Türklerinin alfabe olarak Ermeniceyi seçmesinin önce dini sonra iktisadi, siyasal ve kültürel sebepleri mühim rol oynamıştır. Bu nedenle bizce Kıpçaklar ile Ermenilerin birçok ilişkisi dâhilinde hâkim kültür etkisinin Kıpçak Türklerinde olduğu net bir şekilde ortadadır. Gregoryen Kıpçak Türklerinin dil unsuru dâhil topluluk içinde en az dil gibi ehemmiyeti olan manevi ve maddi kültür oluşumunda Gregoryenlik mezhebi de önemli rol oynamaktadır.

Ulusunu oluşturan faktörler içinde dinin önemi de oldukça büyüktür. İnanç topluluklarda beraberliğin sağlanması bakımından müşterek dil ve kültür ile beraber en önce gelen faktörlerden birisidir.

Zor tarihi şartlar içinde Doğu Avrupa’nın farklı alanlarında kendileri için yeni bir yurt edinmiş olan bu Gregoryen Kıpçaklar vakitle Hristiyan dininin mezheplerinden biri olan Gregoryenlik ve beraberliğinden hareketle oluşturdukları kolonilerde ortak yaşadıkları diğer Ermeni kökenli Gregoryen topluluklarıyla kaynaşarak. “Ermeni olarak algılanmışlardır” diyoruz zira Gregoryenlik mezhebi vaktiyle Ermeniliğin milli mezhebine çevrildiği için mevzu bahis mezhebi kabul etmiş herkes bununla beraber Ermeni olarak kabul edilmiştir. Zira günümüzde Gregoryen Ermeni Kilisesi milli bir kilisedir.

11. asırda Ermeniler Anadolu’da ilk Oğuzlarla temasta bulunmuş, Selçuklu devrinde bu temaslar daha da artmıştır. İstanbul’un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından dünyadaki farklı bölgelerden Ermeniler İstanbul’a gelmiş ve Fatih tarafından Ermeni halka pek çok ayrıcalık tanınmıştır. Ayrıca İstanbul Ermeni Patrikliği yine bu devirde açılmıştır. Ayrıcalık tanınan Ermeni halkı buldukları kent ve kasabalarda müşterek dil Türkçe dışında Kürtçe, Farsça ve Arapça gibi çeşitli dilleri öğrenmiştir. Kentlerde ve kasabalarda aktif olan Ermeniler toplum içinde

kendilerini kabul ettirmişlerdir. (Kutalmış, 2003, s.47-50.). Hatta Müslüman Türklerin çoğunluğu oluşturduğu İstanbul ve Batı Anadolu'daki büyük kasaba ve şehirlerde yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu ana dilini bırakıp Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Ermeniceyi sadece dini törenlerde kullanmışlardır.

Kafkasya'da ve Anadolu'nun bir bölümünde yaşayan Ermenilerin bir kısmının ana dili Türkçe olmasına karşın Ermeni harfleriyle yazmışlar. Alfabelerini muhafaza etmişlerdir. Bilhassa Kamenets – Podolsk civarı Ermeni alfabesiyle Türkçe yazılmış metinlerin Gregoryen Kıpçaklarına ait olduğu düşünülmektedir. Zira “Töre Bitigi, Alğış Bitigi” ve benzeri eserler net bir şekilde Kıpçak adetlerini ve kültürel birikimini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde Ermeni toplumu Avrupa tarafından gelen misyonerlerin yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri sonucunda Katolikleşerek kendi bağlarını Gregoryenlerden koparmak adına Ermeniceyi bilerek bırakmışlardır. Fakat Anadolu'nun şarkında ve Kafkaslarda birinci dil olarak hala Ermeniceyi kullanan Gregoryen Ermeniler ile Katolik Ermeniler arasında ayrışma siyasi, kültürel alanda mühim durumlara sebebiyet vermiş, Ermeniler vaktiyle Doğu ve Batı adında iki farklı gruba ayrılmışlardır. (Mignon, 2002, s.538-540.).

1064 senesinde Ani şehrini hâkimiyetine alan Selçuklulardan sonra Ermeniler Karadeniz'in şimalinde bulunan Kırım'a göçmüş, Kıpçaklarla ticaret yapmışlardır. Kalan Ermeniler ise ticaret ustası ve sanatkâr olarak mühim işler üstlenmişlerdir. Bizans devrinde dağınık bir görüntü çizen Ermeniler Selçuklu devrinde belli yerleşim yerlerinde topluluk oluşturmaya başladılar.

Kırım ve Basarabya'da yaşayan Kıpçak kökenli Ermeniler ilk olarak 400 hane ile Lehistan'ın garp kısmına göçtüler. Sonraki dönemde Kefe'nin 15. asırda Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girince Kefe kentini kitleler halinde göçen Ermeniler Podolya ve Galiçya taraflarında dindaşlarına katılmak için göçmüştür. Ve konuştukları Türk dilini terk ederek yerel toplumların kullandığı Ukraine, Rus dili ve Leh dilini kullanımına yönelmişlerdir. (Aynakulova, 2007, s.21-28.).

11.yüzyılda (1064) Ermeni Bagratlı Beyliği'nin son bulmasından sonra Ermeni halkı 1239 senesinde Moğolların Ani'yi işgaliyle tekrar sarsılmış, önce Karadeniz'in şimaline sonra garba doğru uzanan bir göç yolculuğu yapmışlardır. 1242 senesinde kurulan Altın Orda devletinin yönetimi altında bulunan bölgelere kitleler halinde göç eden Ermeniler zamanla çok büyük bir Ermeni kolonisi haline gelmiştir. 13.asırda devrin ünlü yazarları tarafınca “Ermeni Adası” olarak adlandırılması tesadüf değildir, zamanla göç eden ve yerleşen Ermeni halkı yoğunluğunun ispatı niteliğindedir. 13 ve 14 asırda Kıpçak – Ermeni halkının birbirleri ile olan etkileşimleri hasebiyle ortak dil ve din oluşturarak bir bağ oluşturmuştur. Ermeni toplumunun göç serüveni 14.asır sonlarında Timur İmparatorluğu tarafından yapılan saldırılar ile devam etmiş ve kitleler halinde “Gözleve, Akmescit, İnkerman, Solhat, Karasubazar, Kefe, Sudak,” öncelikli olarak yerleşmişler ve Kıpçaklarla olan temaslarına devam etmişlerdir.

Ermeni-Kıpçakların menşeiyle alakalı iki farklı düşünce vardır.

Bir fikre göre; Ermenistan'da yaşadıkları zamanda Kıpçaklarla sağlam bir ilişki içerisinde bulunan Ermeniler, bilhassa 13.-14. asırlarda büyük bir topluluğa

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

dönüşükleri Kırım, Solhat ve Sudak'ta Kıpçaklarla ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bu kentler, bilhassa Sudak; Rusya, Bizans ve Memluk ülkelerinin mühim bir ticari merkezi olmuştur. Ermeni halkı, bu alanlarda etkili bir nüfusu bulunan Kıpçaklardan Kıpçak(Kuman) lisanını öğrenmişlerdir. Dillerini Lehçe ve Ukraincadan ayırmak için Tatarça ve "Bizim Til" olarak adlandırmışlar ve kullanmışlardır.

Ukraynalı Tarihçi Daskeviç yaptığı araştırmalardan Altın Orda devleti öncesinde Kırımda 4 gruptan oluşan bir halk olduğu belirtilmiştir ve bu halkları şöyle tanımlamıştır. Gregoryen Kıpçaklar, Musevi Karaylar, Ortodoks Urumlar ve Müslüman Kıpçaklar. Pek çok din adamı ve tarihçinin verdiği bilgiye göre bu kişiler İtalyan din adamı Antonia Gratsini (1537-1611), Polonyalı tarihçi Martin Kromer (1512-1589), Fransız Misyoneri Gallifotskiy, Alman tarihçi Johannes Alnpeh'dir. Alnpeh'in gözlemlerine göre Karadeniz'in kuzey bölgesine yerleşen Hristiyan dini toplulukların içinde bilhassa Yunanlılar, Avarlar, Ruslar, Çerkezler, Kumuklar, Katolikler ve Ermeni halkların Kıpçakça dilini günlük konuşma dilinde kullandıklarını; Ermenilerin Ukraine/Lehçe dilini de öğrendiklerini ibadetlerini Kıpçak dili ile yaptıklarını; Kamenets-Podolsk ve Lviv'de bulunan yazılı belgelerde Kıpçakça olduğunu söyler.

Türkiye'de Ermeni alfabesi ile Türkçenin Ermeniceyi az veya hiç bilmediğinden Hristiyan olan Ermeni toplumunun kendi kültürünü ve kökenini muhafaza etme, diğer Ermenilerle yazıyla temasa geçme nedeniyle oluştuğunu öne süren Koptaş, Ermeni alfabesiyle Kıpçak Türkçesi'nin de bu şekilde geliştiğini öne sürer.

Ermenistan bölgesinde aşlamış Kıpçak- Ermeni teması, Ermenilerin Kırım, Don, Basarabya tarafına göçtüğünde de sürdürüldüğünü, Kıpçaklarla komşuluğun yanı sıra ticaret ile Kıpçak lisanını öğrenmekte olduklarını, sonrasında kilisede dâhil Kıpçakça kullanıldığını, Kıpçakların Gregoryenliğe intisabına dair dokümanlar olduğunu ifade eden Garkavets. Açaryan, Alişan, Hurşudyan tarafınca yapılan araştırmalarda, Şirak tarafında Artık'ın Ariç kasabasında eskiden Kıpçak ismiyle bilinmesi, 12. asırda bu alanda Kıpçak-a-vank yani Kıpçak manastırı ismini taşıyan günümüze dek ulaşmış manastır bu düşünceyi güçlendirmektedir.

Kıpçakların geçmiş zamanlarda benimsediği Gregoryen Ermeni dinini kabul ettiklerini ve dinlerinin gereği olarak da dini bilgileri, belgeleri Ermeni harfleri ile kayıt ettiklerini belirten ünlü Türkolog Sir Gerard Clauson; bu kullandıkları dilin incelendiğinde temelde söz varlığı ve biçim bilgisinin Kıpçakça olduğu Lehçe ve Ukraine kelimelerin daha nadir rastlandığını ifade etmiştir ve sonuçta Kıpçakça konuşanlar Ermeni olsa idi temel söz varlığı Kıpçakça yerine Ermenice olurdu kanaatinde bulunmuştur.

Bu fikirleri değerlendirdiğimizde şu sonuçlar çıkartılabilir: En geç 13. asırda başladığı tahmin edilen Kıpçak-Ermeni ilişkileri 14. asırda Kırım bölgesinde sıklıkla yapılan ticaretler ve komşu olmaları sayesinde olumlu yönde seyretmiştir. Ermenilerin genelinin konuşma dili olarak benimsediği Kıpçak dili, 14.asrın son dönemlerinde bu bölgede; Osmanlılar ve Osmanlılar'ın hüküm sürdüğü ülkeler ile ticaretin çoğunluğunu Türkçe konuşuru olmasını sağlamanın yanı sıra bir kısım Kıpçak konuşuru da Gregoryen mezhebine bağlanmıştır. Böylelikle kompleks bir

etnik-dinsel topluluk oluşmuştur. 13. asırdan 15. asrın son zamanlarında konuşma ve kilise dili olarak kullanılan Ermeni harfli Kıpçakça, 16. ve 17. asırlar içerisinde Ukrayna'nın garp tarafında (Kamenets-Podolsk ve Lviv) değerli yazılı eserleri oluşturacak duruma gelmişlerdir. 17. asrın ortasından itibaren geçerliliğini kaybeden bu dil, Mısır ve Suriye Kıpçakçası gibi değerini kaybetmiş; konuşurları da Slav milletleriyle (Leh ve Ukrain) asimile olarak tarih olmuşlardır. Diller ve dinlerin birbirleri ile ilişkilerine verilebilecek en ilginç örneklerden biri; Ermeni-Kıpçaklar ve kullandıkları Ermeni-Kıpçak dilini örnek gösterebiliriz.

Dilin yok olmasındaki sebeplerden sayılan olaylardan birisi de Ermeni-Kıpçak kolonisinin; koloni içi evlilik şartı koymasına rağmen çevre halklarla yapılan evlilikler, zamanla dilin yok olmasına sebep olmuştur. Lehleşme ve Latinleşme süreci yıllarca devam etmiş; 18.yüzyılın ortaları ve 19.yüzyılın başlarında bazı koloniler, tamamen asimile olmuştur. İç ve dış politik olaylarla artan göç dalgaları ve asimilasyonla, dil yok olmaya yüz tutmuş; yerini Slav dillerine (Ukraince, Rusça ve Lehçe) bırakmıştır. (Daskeviç, 1983, s.103-104.).

İşin bir diğer yüzünde ise göç ettikten sonra Ermenilerin sonraki yazılı eserlerinde karşımıza çıkan Sosyo-linguistik açıdan ilginç bir örnek olmuştur, ana dilleri olan Ermeniceyi bilmeyip veya dini, ticari ve farklı yerlerde Kıpçakçayı konuşan kimselerdir. İlk başta bu dil yapıtlarını yazıya döken kişiler gerçekten Gregoryen Kıpçaklar mı veya Kıpçak dilli, dini lisanı ve yazı lisanı için kullanan Ermeniler mi sorusu ortaya çıkmaktadır. Bizce Gregoryenlik milli bir din özelliği taşıması Türk toplumunun Ermeni gibi algılanması söz konusudur. (Kasapoğlu Çengel, 2007, s.77-78.).

Ermeni Bagratlı Beyliği çökmüş Ermeni topluluklar garba bilhassa Kırım tarafına göçmüş, Kefe kentinde artan Ermeni nüfusu Osmanlı tarafından ele geçirilene dek bu alanda yaşamlarını sürdürmüş. Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle beraber Ermeni toplumu Avrupa'nın şarkına Leh bölgesine Leos tarafından davet edilmesiyle göçmüşlerdir.

11. asırdan beri Kıpçak Ovasında beraber yaşayan Ermeniler ile Kıpçaklar 13. asırda samimiyeti hat safhaya çıkarmış, zanaat, ticaret gibi işlerde beraber bulunmuşlardır. (Kutalmış, 2004, s.38.).

Kırım Bölgesi'nde yaşayan Ermeniler, 15. asrın sonlarına doğru 35-40 bine varan bir nüfusa erişmişlerdir. Kıpçak dili, 14 ve 15. asırlarda olumlu yönde ilerleyen ticari ilişkiler ışığında ve komşu olmaları neticesinde, Ermeni halkınca sözlü dil ve inanç dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ermeni-Kıpçak kolonisi, bu asrın başlarında; Kiev, Lutsk, Vladimir ve Romanya'nın Suceava kentine de yayılmışlardır. Bu koloninin Batı Ukrayna'da (Polonya) ilk varlığı ise, yaklaşık olarak 14. asrın son dönemlerinde Kamenets-Podolsk'taki Aziz Nigola Ermeni Gregoryen kilisesinin varlığı Ermeni-Kıpçak topluluğunun büyüklüğünü göstermektedir. 1938'de İstanbul Ermenilerinden Xutlubey oğlu Sinan tarafından maddi olarak desteklediği, kilisenin tabelasında belirtilmiştir. 15. asrın son dönemlerinde (1475) bu topluluğun günümüzdeki Ukrayna'nın Kamenets-Podolsk ve Lviv taraflarına göçmüş ve bu bölgede büyük bir koloni oluşturmalarının sebebi ise Kefe'nin Osmanlı İmparatorluğu tarafından hâkimiyeti altına girmesidir.

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

Lviv'deki koloninin ilk varlığının, kentin ilk yıllarıyla paralellik gösterdiği belirtilmektedir. Ermeni-Kıpçaklar; zanaatta çok gelişmişlerdir, Kamenets ve Lviv kentlerinde zanaat ve eğitim kurumları inşa etmişlerdir. Çoğunlukla kuyumculuk ve kasaplıkla beraber; kumaş, keçe ve deri işleme ustalığı yapmışlardır. 1407 yılının vergi kayıtları incelendiğinde; Lviv Ermeni-Kıpçaklarının %80'inin zanaatkârlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra önemli olan bir diğer konu da bahsi geçen bu topluluğun ticaretle de bulunmasıdır; İstanbul, Edirne, Kefe, Akkerman, Lviv, Krakov, Yaroslav, Lutsk, Smolensk (Rusya), Ermeni-Kıpçakların ticari ilişkileri olan mühim ticaret merkezleri olmuşlardır. Diplomatik hizmetlerde de bulunmuşlardır. Bunun başlıca sebepleri; Kıpçakçaya yakın Kırım Tatarcası ve Türk dilini de bilmeleridir. Ukrayna'daki Ermeni-Kıpçakların araştırılması gerekli olan diğer konular ise; muhbirlik yapmaları, askeri operasyonlara katılmaları, kısacası bölgenin sosyo-kültürel hayattaki rolleridir.(Altınkaynak, 2006. s.12.)

Bunun yanı sıra makalemde önemi olan bir konu da bu koloni ticaretle de uğraşmış; İstanbul, Edirne, Kefe, Akkerman, Lviv, Krakov, Yaroslav, Lutsk, Smolensk (Rusya), Ermeni-Kıpçakların ticaret yaptığı önemli merkezler haline gelmiştir. Kıpçakçaya yakın Kırım Tatarcası ve Türk dilini de bildikleri için diplomatik hizmetlerde de bulunmuşlardır. Ukrayna'da ki Ermeni-Kıpçakların muhbirlik yapmaları, askeri operasyonlara katılmaları, kısacası bölgenin sosyal ve kültürel hayatındaki rolleri, araştırılması gereken konulardır.

1518-1519 yıllarında önce Latinceye, daha sonra Lehçeye ve 1523'te Kıpçakçaya Polonya Kralı tarafından gelen bir istek üzerine tercüme edilen "Armyanskiy Sudebnik" isimli kitabın Kıpçakca sürümü (Töre Bitigi) dikkate alınmıştır. Ukrayna'daki bu eser Ermeni mahkemesinde Mhitar Goş tarafından Ermenice olarak kaleme alınmıştır. Lviv'deki bu mahkeme dışında 1444-1734 seneleri içerisinde dini işlere, evlenme ve miras gibi konulara bakan piskoposun başkanlık yaptığı, dini bir mahkeme de etkinlik göstermiştir.

1280 senesinden sonra Batı Ukrayna'da bulunan Kıpçak Türkçesini kullanan Ermenilerin bir bölümü Kamenets ve Podolsk kentlerine göçmüşler ve bu sebeple sonradan Polonya Ermenileri olarak adlandırılmışlardır. Kamenets-Podolsk veya Polonya Ermeni toplumu, 14. asırdan 19. asra dek Türkçe kullanmış ve yazılı eserlerini Ermeni alfabesi ile Türkçe olarak kaleme almışlardır. (Özkan, 2007, s.405.).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, dilin yazı evveli devri, yazı dilinin oluşması ve dilin yok olması şeklinde tarihsel oluşumunu üç kısımda gerçekleştirmiştir. Kamenets-Podolsk ve Lviv'de yazılan Ermenice eserler sayesinde, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi'nin 16. ve 17. asırlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dilin yazıdan önceki devri 13. asrın sonunu ve 15. asrı içermektedir. Bu zamanda Kıpçaklar, Ermenilerle ilişkilerini olumlu yönde ilerletmesinin neticesi olarak dinî etkileşimi de tamamlayarak, Gregoryenliğe intisap etmişlerdi. Dinî metinleri okuyamamaları ve anlayamamaları sebebi ile yazı diline gereklilik hissedilmeye başlamıştır. 16. ve 17. asrın ilk yarısına geldiğimizde ise yazı dili ortaya çıkmıştır. 1520-1530 yılları arasında Lviv, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi yazı dilinin merkezi

olmuştur. 1521 senesinde Gregoryen Kıpçaklar, cemaatin kançılırya¹ işlerini Ermenilerden devralmışlardır. Lviv Ermeni kanunlar mecmuası 1519'da kral I. Sigismund tarafınca kabulü ardından 1528'de Ermeni alfabesiyle Kıpçakçaya çevrilmiştir. Ardından Viyana Vakayinamesi ve Polonya Vakayinamesi Ermeni alfabesiyle Kıpçakça kaleme alınmıştır.

16. asrın başlarında Kırım'daki Gregoryen Kıpçaklar ve bu bölgeden ayrılan ve kendine yapısal yakınlığı bulunan Kırım Tatarcasından ayrılan göçmenlerin yazısı olmayan ağzı, bağımsız yazı dili yerine Ermeni alfabesiyle Kıpçak Türkçesini kullanmıştır. (Daskeviç, 1983, s.99.).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi dil özellikleri açısından Tatar diyalektlerinden olan Karaimce, Urum ve Kırım Tatarcasıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. 1521-1669 yıllarında Ermeni alfabesiyle, fakat Kıpçak dilinde düzenlenmiş ve günümüze kadar ulaşmış olan 112 yazılı eser yaklaşık 25-30 bin sayfaya ulaşmaktadır.(Aynakulova, 2007, s.22) Bu eserler, tarih, edebiyat, din, felsefe, doğa bilimleri ve ziraatçılık alanlarında önemli bir mirastır. (Chirli, 2005.).

Dünya'da birçok farklı ülkede ve kütüphanesinde korunmakta olan bahsi geçen yapıtlar ve yerleri şöyle; 28 tane mahkeme defteri, Kiev'de, 26 farklı doküman ve 1 tane sözlük, Lviv'de 1 Zebur, 1 sözlük ve veliler yaşamı hakkında kitap, St.-Petersburg'da, 3 tane sözlük ve 13 el yazması Viyana'da, 10 el yazması Venedik'te, toplamda 11 el yazması Krakov, Varostlav ve Varşova'da, lisan ve kiliseye dair 9 el yazması Erivan'da, 4 el yazması Paris'te, 1 Zebur Gerl'de ve 1 dua kitabıysa Leiden'de incelenmesi gereken Kıpçak Türkçesi yapıtlardır. (Aynakulova, 2007, s.22.). Leiden'de 1618' de basılan dua kitabı muhtemelen Türkçe basılmış ilk kitap.

Ermeni alfabesiyle Kıpçakça kaleme alınmış basım ve el yazmaları, dil ve koloni dağıldığı vakit itibariyle kaybolmuştur. Yok olan yapıtların bugüne dek gelen yapıtlardan daha çok olduğu düşünülmektedir. Sanat yaşamı süresince Ermeni alfabesiyle Kıpçakçayı inatla muhafaza etmeye uğraşan yazar Vartabet Anton olmuş. 1600-1662 senelerinde Anton üç cilt olan vaaz kitabını Yazlovts ve Seret'te kaleme aldığı bilinmektedir. (Daskeviç, 1983, s.100.).

Kıpçakların nüfusunun düşmesiyle Ermeni alfabesiyle Kıpçakça yazı dili sürekliliği Ukrayna'da zor bir hale düşmüştür. Ermeni alfabesiyle Kıpçakça kaydedilen dokümanların Polonya lisanına çevrilmesi Ermeni alfabesiyle Kıpçakçanın sonunu getirmiştir.

Öncelikle Ukrayna daha sonra Moldovya, Polonya, Romanya ile Rusya'nın güney taraflarında Ermeni alfabesiyle Kıpçakçadan 16.-17. asırlar içerisinde yararlanılmıştır.

Ermeni alfabesiyle Kıpçakça oluşumu, gelişimi ve yok olmasının farklı bir ehemmiyeti vardır. Filolojik açıdan aynı şekilde bu dile benzer bir dil yoktur. Bu sebeple yalnızca Türkologlar değil büyük çapta filologların dikkatini üzerine toplamıştır. (Chirli, 2005, s.11.).

¹ Kançılırya; elçilik ve konsolosluklarda yönetimle ilgili görevlilerin bütünü, bu görevlilerin çalıştığı yer. Bkz. (TDK Sözlük)

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

Aynı zamanda Ermeni alfabesini başka Türk boyları da kullanmıştır. Kıpçak ovasında yaşamış Gregoryen Kıpçaklardan hariç, Osmanlı devri ve günümüz Türkiye'sinde Ermeni kökenli halkta kullanmıştır.

Osmanlı'daki Ermeni tebaası ile Gregoryen Kıpçak topluluğunun kullanmış olduğu Ermeni harfli yazı dili, imla ve yazı şekli açısından farklı olmuştur. Söz varlığında da Gregoryen Kıpçakçasında Slav kökenli alıntı sözcükler çoktur. Farsça ile Arapça kimi yapıtlarda nadiren rastlanmaktadır. Fakat Osmanlı Ermeni tebaası yapıtlarında, yapıtın çıktığı akana ve niteliğine göre değişen bir lisan vardır. Çoğu yapıtta gerek Anadolu ağzı gerekse Arapça, Farsça alıntı kelimeler yer almıştır. (Özkan, 2007, s.407-408.).

Ermeni alfabesiyle Kıpçakça söz varlığı incelendiğinde Slav kaynaklı sözcüklerin çok fazla olduğu görülür. Baskın bir lisanın konuşmacıları etkisiyle diğer konuşma dillerinin etkin lisanından etkilenmesi halinde karma lisanslar doğabilmektedir. Bu durum neticesinde Ermeni alfabesiyle kaleme alınan Kıpçak dilinde ikincil sözcükler Slav menşeli, ana sözcükler ve şive Kıpçakçadır. (Arıkan, 2006.).

Yüzyıllarca süren Ermenice-Türkçe temasları, genellikle Anadolu ve Kafkasya taraflarında süregelmiştir. Bu temaslar neticesinde günümüzde Türk diline 200 ila 680 sözcük geçmişken Ermeni diline 4262 Türkçe sözcük geçtiğinden bahsedilmektedir. (Özkan, 2007, s407.).

Ermeni Harfli Kıpçakçanın tarihi gelişimi, üç aşamada gelişmiştir: (Daskeviç, 1983, s.92-101.).

- 1.Sözlü dil dönemi (13. Yüzyılın sonu 15.yüzyıl).
- 2.Yazı dili dönemi (16.yüzyıl – 17.yüzyılın ilk yarısı 1524-1699)
- 3.Dilin kaybolduğu dönem (18.yüzyılın ikinci yarısı).

Ermeni Harfli Kıpçakça Batı Ukrayna'da en parlak dönemini yazı dili olarak kullanılırken yaşadı. Sovyet ve Batılı Türkologların araştırmalarında farklı isimlerde geçer; (Armeno-Coman, Armenisch-Kiptschakisch, Armeno-Qipchaq, Armenian Qipchaq, Armyano-kıpçakskiy yazık, Armyano-Polovetskiy yazık).

Türkiye Türkoloji'sinde Ermeni Kıpçakçası olarak benimsenmiştir; Ancak Anadolu sahasında yazılan Ermeni Harfli Türkçe eserler, Ermeni Harfli Türkçe olarak ifade edilmiştir. (Pamukciyan, 2002.).

Ermeni Harfli Kıpçakça, metinlerde Xıpçax tili, bizim til ve Tatarça² olarak adlandırılmıştır. Dillerini Lehçe ve Ukraincadan ayırmak için böyle bir tercih yapmışlar; Tatar terimini ise, muhtemelen Karadeniz'in kuzey kıyılarına yerleşip bu Kıpçak Türk diyalektine yaklaştıklarında ödünç almışlardır.(Deny, 1957, s.9.). Armyanskiy sudebnik (Ermeni Kanun Kodu) adlı eserin Kıpçakça sürümü olan Töre Bitigi (Kanun Kodu) adlı eserin ilk bölümlerinde bizim til ile kastedilen açık ve net olarak Kıpçak dilidir. Töre Bitigi kitabında (s.75) Ermeni tili ve Ermeniça (s.166-197) terimlerini gördüğümüzde bizim til'in Ermeniceden farklı olduğunu açık bir şekilde anlıyoruz. Kitabın bir bölümünde geçen yazı şu şekilde; “Tilindän ermeninin

² Codex Cumanicus'un dili de eserde Tatarça ve Tatar til olarak geçer. Bkz. K. Grønbech 1936, Der Türkische Sprachbau. 1.Kopenhagen: Levin & Munksgaard.

latingä çïxargandır, latindän polskiygä, a polskiydän bizim tilgä... Ne türlü ki bu bitiktä yazılıptır eki türlü til bilä – nemiçcä da tatarcä” “Kitap Ermeni dilinden Latinceye çevrilmiştir. Latince den Lehçeye ve Lehçeden bizim dile.” (s.74). Töre Bitigi’nde Tatarça kavramı ise iki yerde geçer: Bu kitapta ne yazılmışsa iki dil ile yazılmıştır: Lehçe ve Tatarça (s.166.). “Ve ondan sonra hangi milletler sebep oldu, böylece Kralın buyruğuyla töreleri Ermeniceden Tatarcaya çevrildi ve ondan sonra Latinceye.” (s.197).

Yazılanları okuduğumuzda gayet açık olan ve net bir bilgi ile karşımıza Gregoryen Kıpçakların “Tatarça” veya “Bizim Til” diye adlandırdıkları dilin Kıpçakça olduğunu şüphesiz ki görebiliyoruz.

5. Ermeni Alfabetiyle Gregoryen Kıpçak Atasözleri

Prof.Dr. Erdoğan Altınkaynak Gregoryen Kıpçaklara ve dillerine dair yaptığı çalışmalarla hem bu konuya hem de Türkoloji’ye büyük katkılar vermiştir. Ermeni alfabesi ile yazılı Gregoryen Kıpçak atasözleri kitabı, aslında Anadolu’da da kullanılmakta olan atasözlerini içermektedir. Bu atasözlerinin bazıları ufak değişikliklerde içermektedir. Bu değişiklikler yaşadıkları coğrafya ve bölgesel ağız özelliklerinden kaynaklı ufak değişikliklerdir.

Gregoryen Kıpçak atasözleri ve deyimleri A.Merx tarafından 1877 senesinde Ermeni Alfabeti Türkçe, Latin alfabeti Almanca tercümesiyle beraber yayınlanmıştır. (Merx, 1877.) Merx bu çalışmasında vecizeleri atasözleri ve deyimlerin tamamını atasözü olarak adlandırılmıştır. 355 tane atasözü, vecize, deyim ihtiva eden kitapta Merx bazı kısımları tamamen tercüme edemese de başarılı bir tercüme yapmıştır. Merx bu kitaba “Türkçe Atasözleri” ismini vermiştir, her ne kadar Ermeni alfabesiyle yazılmış olsa da Türkçe olduğu bariz olan içerik bize her Ermeni alfabesi kullananın Ermeni olmadığını kanıtı niteliğindedir. (Altınkaynak, 2011. s.150.)

Kitapta Türkiye Türkçesinde bulunan 76 adet atasözü vecize ve deyimden çok bilinen birkaçını örnek olarak yazacağım. Türkiye Türkçesi ile Gregoryen Kıpçakçası arasına taksim(/) koyarak göstereceğim, sonuna ise kitaptaki sıra numarasını belirteceğim.

Ermeni alfabesinde “ş” ve “ç” harfleri olmadığı için yerlerine farklı harfler kullanılmıştır. “ş” yerine “s” kullanılırken “ç” yerine bazen “s” bazen de “z” harfi kullanılmıştır. (Altınkaynak, 2011. s.154.)

1. Damlaya damlaya göl olur. / Damla damla göl olur. (353)
2. Kusursuz dost arayan dostsuz kalır. / Kusursuz dost arayan dostsuz kalır.(237)
3. Allah bir kapıyı kaparsa diğerini açar. / Allah bir kapuyu kaparsa birini açar (206)
4. Su testisi su yolunda kırılır. / Su bardağı su yolunda kırılır. (177)
5. Haydan gelen huya gider. / Haydan gelen huya gider. (176)
6. Ak akçe kara gün içindir. / Ak akçe kara gün isindir. (9)
7. Kendi düşen ağlamaz. / Kendinden disen ağlamaz. (17)
8. Akıl yaşta değil baştadır. / Akıl yasta değil bastadır. (33)

Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

9. Üzüm üzümüne baka baka kararır. / Üzüm üzümüne bakarak kararır. (43)

10. Her kuşun eti yenmez. / Her kusun eti yenmes. (21)

11. Vakitsiz öten horozun boynunu keserler. / Vakitsiz öten horozun boynunu keserler. (48)

12. Balık baştan kokar. / Balık basdan kokar. (100)

13. Leyleğin ömrü laklak ile geçer. / Legleğin ömrü laklak ile geçer. (87)

14. Tok açın halinden anlamaz. / Tok açın halinden ne agnar. (123)

15. Aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz. / Aza kanagat et ki sokı bulasın. (188)

Buna benzer deyimler, vecizeler ve atasözleri bulunmaktadır. Yukarıda da fark edeceğimiz gibi birçoğu hala günümüzde kullanılmaktadır. Buda bize Gregoryen Kıpçakların Türkçe konuştuğunu ve Türklükleri hakkında kanıt sağlamaktadır.

Konuyu kısaca özetleyecek olursak; Kıpçaklar Ermenilerle birlikte yaşamışlar ve etkileşimde olmuşlardır. Ermeni kimliğinin oluşmasında Kıpçakların payı büyüktür. Aynı zamanda Kıpçaklar ve Ermeniler ticari ilişkiler de yaşamışlardır. Ancak yanlış bilinen durumlar vardır, Kıpçak Tarihi'ne gereken önem verilmemiş, kültürü hiçe sayılmıştır. Çoğu araştırmalarda bazı bilim insanları çalışmalarında “Ermeni Kıpçakları”, “Kıpçak dilli Ermeniler”, “Türk dilli Ermeniler” veya yalnızca “Ermeniler” diyerek Ermeni varlığını ve onların kültür üstünlüğünü öne çıkarmışlardır. Oysaki küçümsenmemesi gereken günümüze dek ulaşan 112 yapıt mevcuttur. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin oluşması, gelişmesi ve kaybolması ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca Ermeni harflerini kullanan tek Türk boyu Kıpçaklar değildir. Kıpçak Ovasında (Deşt-i Kıpçak) yaşayan Gregoryen Kıpçakların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Ermeni asıllı halkta kullanmıştır. Dilin kaybolmasının yanı sıra Ermenistan'ın bu konu hakkında araştırmalara başlaması ve Ermeni, Avrupalı araştırmacıların bu Ermeni harfli Kıpçakça eserlerde Kıpçakların etkisinin hatta öneminin hiçe sayılmasını araştırmalarında görmek mümkün bundan dolayı bu yazılı mirasın ülkemizde araştırılması ve objektif bir şekilde incelenmesi bizim için oldukça önemlidir. Ermeni-Kıpçak kolonisinin bu dil mirası ve sosyolojik biçimi daha fazla araştırılmalı ve gerekli önem gösterilmelidir unutulmamalı ki Ermeni harfleri kullanılsa da Kıpçak dili kullanılmış ve o dönemde Ermenice bilmeyen Ermenilerin bile olduğu bilinmektedir.

KAYNAKÇA

ADJİ, M. (2002). *Kıpçaklar(Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi)*. Ankara:

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını.

ALTINKAYNAK, Erdoğan. (2011). Ermeni Alfabetesi ile Yazılı Gregoryen

Atasözleri Kitabı, Dergi Karadeniz, Sayı:10, 149-156.

ALTINKAYNAK, Erdoğan. (2006). Gregoryen Dil Yadigarları, İstanbul: IQ Yayınları

ARIKAN, İ. (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur Metin-Dizin, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- AYNAKULOVA, G. (2007). Gregoryen Kıpçaklar ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimi Üzerine. *Millî Folklor S.74*, 21-28.
- CHİRLİ, N. (2005). *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*. Haarlem: Sota Yay.
- ÇENGEL, H. K. (2007). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine”, *Gazi Türkiyat Mecmuası*, Güz 2007/1, Ankara 17-81.
- DASKEVİÇ, Y. (1983). *Armeno-Kıpçakskiy yazık: Etapistorii*”, Voprosı Yazıkoznaniya, S.1.
- DENY, J. (1957). *L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DRİMBA, V. (2000). *Codex Cumanicus. Édition Diplomatique Avec Fac-Smilés*. Bucarest: Editura Enciclopedica.
- EKİNCİ, S. (2013, Temmuz 4). www.turktarih.com. <https://www.turktarih.com/K%C4%B1p%C3%A7aklar.html> adresinden alındı
- FAULMANN, C. (2001). *Yazı Kitabı Tüm Yerkürenin Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını.
- GRÖNBECH, K. (1936). *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- GRÖNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortinex zu Codex Cumanicus. Mpnimenta Linguarum Asiae Maioris, Subsidia 1*. Kopenhagen: Munksgaard.
- KARAAĞAÇ, G. (2001). Türk Ermeni Dil İlişkileri. *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayı*, s.967.
- KARACA, B. (2001). *Doğu Ermenice - Türkçe Sözlük*. Ankara.
- KILIÇ, D. (2010). *Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayını.
- KURAT, A. N. (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi.
- KUTALMIŞ, M. (2003). On The Turkish in Armenian Script. *Journal Of Economic and Social Research*, 47-50.
- KUTALMIŞ, M. (2004). On the Armeno Kipchak. *Karadeniz Araştırmaları*, 2.
- Merx, A. (1877). *Türkische Sprichwörter Ins Deutsche Übersetzt Von, Venedik*.
- MİGNON, L. (2002, S.65-66-67 Mayıs-Haziran-Temmuz). Tanzimat Dönemi Romanına Bir Önsöz. *Hece*, 538-540.
- ÖZKAN, N. (2007). “Ermeni Harfleriyle Türkçe Metinler Üzerine”, *Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği*, 20-22 Nisan 2006, Kayseri. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C.III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri.

Ermeni-Kıpçak Kùltür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak...

PAMUKCİYAN, K. (2002). *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. İstanbul: Aras Yayıncılık.